

Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804–1917. godine)

Russian medical help during liberation and defence wars of Serbia in XIX and early XX century (1804–1917)

Aleksandar S. Nedok

Akademija medicinskih nauka Srpskog lekarskog društva, Beograd, Srbija

Ključne reči:

istorija, 19. vek; istorija, 20. vek; srbija; rusija; zbrinjavanje ranjenih i bolesnih; rat; medicina.

Key words:

history, 19th century; history, 20th century; yugoslavia; russia; management of wounded and sick; war; medicine.

Uvod

Između srpskog i ruskog naroda postojale su kulturne i verske veze još u periodu srednjovekovnog procvata srpske države tokovima u oba pravca. One se nisu prekidale ni u vreme turskog vladanja srpskim prostorima, kada su pojedinim specifičnim oblicima pomoći ruske države i crkve potlačenom srpskom narodu imale vrlo veliki moralni i materijalni značaj. Otpočinjanjem oslobodilačkih pokreta u srpskom narodu krajem XVIII i početkom XIX veka i kasnijim njegovim ratovima za oslobođenje i odbranu stečene slobode ta pomoć postala je obimnija i ponekad odlučujuće značajna, mada ona nije uvek bila sinhrono upućivana ni od strane države, ni od strane ruskog naroda i njegove crkve.

Nažalost, po istorijsku istinu u ranijim Jugoslavijama nije se o ulozi ruske sanitetske pomoći prečesto i sa dužnim uvažavanjem pisalo, čemu su, ne malo, doprineli izmenjena politička situacija nastala razaranjem pravoslavne i slovenske carske Rusije i njenom zamenom internacionalistički nastrojenom boljševičkom vlašću, ali i mnogi unutar-politički razlozi kako u Kraljevini, tako i u Republici. Nasuprot tome, o ulozi i značaju sanitetske (i druge) pomoći koje su Srbiji pružile tokom Prvog svetskog rata i egzodusa srpske vojske i države ondašnji njeni zapadni saveznici, pre svega Francuska i Velika Britanija sa svojim dominionima, postoji obimna literatura, pa i prigodni memorijali.

Sigurno je da niko nije bolje od Rusa mogao da razume istorijska stremljenja srpskog naroda kako zbog bliskosti po krvi i veri, tako i zbog teških istorijskih iskušenja kroz koja su oba naroda morala da prođu na putu kroz vreme i događaje. Srbi, kao mali, ali istorijski vrlo svestan narod, zbog pokušaja drugih da ih potčine, čemu su se najčešće odupirali natprirodnim snagama, da Kosovskim bojem i svemu što mu je sledilo

najvećim delom potpadnu pod dugotrajni turski igo, Rusi, iako daleko brojniji, u sličnim iskušenjima na svome tegobnom, mukotrpnom i dugotrajnom putu od više feudalnih državica do jedinstvene velike sile, trpeći nalete teutonskih ritera, mongolsko-tatarsko ropstvo, Švedane, poljsku šljahtu, Napoleonova osvajanja, intervenciju Zapadne alijanse (Francuska, Engleska, Sardinija, Austrija i Pruska) u korist Turske, tokom Krimskog rata, japanski mučki napad na Dalekom istoku i, najzad, lečeći rane nesrećnih revolucionarnih događaja početkom dvadesetog veka. Uvek na oprezu prema imperijalnim silama Zapadne Evrope, Rusija je u pojedinim istorijskim trenucima morala imati svoje specifične strategijske interese koji se nisu u potpunosti poklapali sa interesima male srpske kneževine još u vazalnom odnosu sa Turskom, što se naročito ispoljilo sedamdesetih godina XIX veka u jeku ruskih intervencija u rumunskim i bugarskim oblastima, kada je Rusija pokušavala da preko (još turske) Bugarske dopre do obale Bosfora i Carigrada, u pokušaju da ga vrati pravoslavlju i izbori se za slobodan prolaz kroz moreuze u Sredozemlje. No, i tada je ruski narod štedro, nošen svojim pravoslavnim i slavjanofilskim osećanjima, pomagao maloj Srbiji, što će pokazati sledeći redovi.

Period srpskih ustanaka (1804-1815)

Prema raspoloživim izvorima nije nam poznato da li su ruski sanitetski organi učestvovali u ovim događajima. Međutim, indirektno, može se prihvatiti kao vrlo realna mogućnost da su u periodu 1807–1810, u vreme kada je general Isajev sa svojim trupama pomagao srpskim ustanicima i sa njima zajedno vodio nekoliko krvavih bitaka sa Turcima u Timočkoj Krajini (1807) i Pomoravlju (Varvarin, 1810) i držao garnizon u Beogradu, zajedno sa regularnim trupama išle i ruske sanitetske jedinice i da su u borbenoj saradnji vero-

vatno pružale medicinsku pomoć i srpskim ustanicima. Do uvida u arhivsku građu ondašnje ruske podunavske vojske, ukoliko je sačuvana, ovo za sada ostaje samo realna pretpostavka koju bi bilo korisno istražiti.

Godine 1812. počinje Napoleonova invazija na Rusiju u koju je poveo impresivnu vojnu silu sastavljenu od skoro svih evropskih država, u ono vreme neverovatnih – preko 600 000 vojnika. Dolazi do krvave Borodinske bitke, spaljivanja Moskve i propasti invazije uz ogromne gubitke i razaranja Rusije, što Turska vrlo vešto koristi da 1813. uguši srpski ustanak, kršeći tako tačku 8 Bukureškog ugovora, koji je Rusija sklopila sa Turskom uoči Napoleonove invazije 1812. godine ne bi li zaštitila svoje interese na jugu.

Ratom i razaranjima iskrvavljena i iscrpljena Rusija tada je nije mogla u tome sprečiti, ali je zato kasnije, 1826. u Akermanu, Turska morala da sa ojačalom Rusijom sklopi nagodbu koja je Miloševoj Srbiji to pravo ostvarila, čime je utrt put daljem jačanju srpskih autonomnih prava sultanovim hatišerifima 1830. i 1833. godine¹⁻³.

Ruski pokušaji da pomogne hrišćanskim narodima Balkana i da ostvari svoj politički uticaj (Krimski rat i njegove posledice)

Ojačala Rusija tokom sledećih tridesetak godina trudila se da kombinovanjem diplomatskih pritisaka sa povremenim vojnim intervencijama protiv oslabljene Turske ojača svoj uticaj u pravoslavnim balkanskim vazalnim kneževinama stalno ugrožavanim u stečenim samoupravnim pravima (Vlaška, Moldavija, Srbija) i da se izbori za slobodan prolaz kroz Bosfor i Dardanele u Sredozemno more, a po mogućstvu se domogne i Carigrada, tog nekadašnjeg centra pravoslavnog hrišćanstva i tako eliminiše Otomansko carstvo iz Evrope. Evropske sile su na težnje Rusije gledale sa podozrivošću, ne želeći da na Bosforu i u Carigradu umesto slabe Turske vide snažnu pravoslavnu Rusiju. Kada je Rusija zaratila sa Turskom 1853, savez, na čijem je čelu bila Francuska Napoleona III i Engleska, kojima su se pridružile i druge evropske države (Kraljevina Sardinija, Austrija i Pruska), poveo je vojne akcije na moru i na kopnu, uništivši rusku flotu u Crnom moru i vršeći kopnene operacije u predelu delte Dunava i na Krimu pred kojima je Rusija morala da poklekne i da se za duže vreme, sve do početka sedamdesetih godina XIX veka, odrekne svoje zaštitničke uloge balkanskih hrišćana, koju su Pariskim ugovorom zajednički preuzele Evropske sile. Rusija, osim toga, nije smela da drži ratne brodove u Crnom moru. U tome krvavom ratu, poznatom pod imenom Krimski (1853–1855) blesnuo je genije ratne hirurgije Nikolaja Ivanoviča Pirogova sa njegovim gipsanim zavojem kod preloma ekstremiteta i konzervativnim hirurškim pristupom kod zglobnih povreda, kojima su mnogi ranjenici spašeni od dotle, inače, najčešće praktikovane amputacije uda, a time i težeg invaliditeta⁴.

Prvi srpsko-turski rat (1876) i ruska pomoć

Početak sedamdesetih godina u balkanskim delovima Turske javljaju se pokreti za političku emancipaciju od one-moćalog i suprotnostima nabijenog režima vladajuće (mus-

limanske) i potčinjene i obespravljene (hrišćanske) klase. U Bosni i Hercegovini začinju se ustanički pokreti, a u Bugarskoj masovni pogromi. Nemiri se javljaju i u delovima neslobodnih grčkih oblasti (Epir, Tesalija, Krit). Na uznemireno evropsko reagovanje otomanske vlasti reaguju na uobičajeni način, obećanjima koja se otežu i ne ispunjavaju.

Kako je evropsko javno mnjenje sve uznemirenije, Rusija to vešto koristi da izdejstvuje reviziju uslova nametnutih joj posle Krimskog rata i da se ponovo pojavi kao sila zaštitnica pravoslavnih naroda na Balkanu. Srbija i Crna Gora u Veneciji sklapaju sporazum o savezu u budućem oslobodilačkom ratu sa Turskom, javno mnjenje u Srbiji je sve uznemirenije i ratobornije, a u Rusiji se osnivaju mnogobrojni komiteti za pomoć balkanskim narodima u novcu, materijalu i ljudstvu.

Srbija uporno traži od Turske da joj se poveri uprava nad Bosnom i Hercegovinom (u kojoj je u to vreme srpski narod bio u apsolutnoj većini), kako bi se u toj provinciji postigao mir. Turska to, podržana od Engleske kojoj nije odgovarala smena slaboga sa jakim gospodarem moreuza, uporno ignoriše, i dve srpske zemlje, Srbija i Crna Gora, joj objavljuju rat 30. juna (Srbija), odnosno 2. jula (Crna Gora) 1876. godine. Za učešće u ratu Srbija, iako i sama siromašna, snažno novčano pomaže Crnu Goru iz svojih zlatnih rezervi, dovodeći sebe u tešku finansijsku situaciju².

Još u toku operacija turske vojske u Hercegovini iz nje beže trojica aktivnih sanitetskih oficira školovanih u Carigradu, dr Vasa Brentović i dr Mihran Kazes, koji će nastaviti svoj lekarski poziv u sastavu srpske vojske, prvi do čina pukovnika, a drugi do čina majora, i treći, dr Rista Mihajlović, zajedno sa svojom porodicom. Njegova će dva sina kasnije kao lekari učestvovati u Balkanskim i Prvom svetskom ratu, dr Ahilo, rezervni major (umro od pegavca 1915) i dr Živko, aktivni pukovnik³⁰.

U vreme objave ratnog stanja u Srbiji se nalazilo samo 60 diplomiranih doktora medicine, od toga 19 aktivnih sanitetskih oficira. Pored njih, u vojsci je bilo još pet lekarskih pomoćnika, jedan diplomirani apotekar i šest apotekarskih pomoćnika. Medicinska kultura među neobrazovanim narodom nije ni postojala: lečenjem su se bavili samouki vidari, kostolomci i babe bajalice, a ni kod tankog sloja obrazovanih ona nije bila na nekoj zavidnoj visini. Zato, nije ni bilo čudno da je sam ministar vojni Tihomilj Nikolić odbijao mnoge strane stručnjake koji su nudili pomoć, a preporučivao potčinjenima usluge samoukih vidara.

Nije bilo školovanih vojnika-bolničara, nije bilo kvalitetnih transportnih vozila za prevoz ranjenika, nije bilo nužne medicinske opreme (na sanitetu se uvek štedelo), sanitetski depo, iako poluprazan, bio je pretrpan nepotrebnim i zastarelim stvarima, nije postojala nikakva vojnosanitetska doktrina, niti je ono malo doktora bilo pripremljeno za svoju ratnu ulogu. Jedino što je donekle bilo od koristi, bili su depoi srpskog Crvenog krsta^{6,21}.

Srpska vojska milicijskog tipa, u stvari naoružani narod, brojala je oko 120 000 vojnika i 460 oficira. Slabo naoružana (samo jedinice 1. poziva imale su puške ostraguše), loše izvežbana, još lošije obučena (većina vojnika bila je u svome bednom odelu i obući), sa zastarelim topovima punjenim

spređa za razliku od savremenih turskih Krupovih, trebalo je da napadne na glavnom pravcu (Niš-Pirot) daleko brojno, tehnički i kadrovski nadmoćniju tursku vojsku od preko 150 000, najvećim delom redovnih trupa, savremeno naoružanih i izvežbanih, vođenih školovanim oficirima².

Na vesti o skorom početku ratnih operacija, u Srbiju dolazi proslavljeni ruski general, pomalo avanturista i „razbarušena“ ličnost, ruski nacionalista i slavjanofil, slavni osvajač Taškenta, general Mihail Grigorjevič Černjajev, zajedno sa 2 500 ruskih dobrovoljaca, oficira i drugih vojnih stručnjaka, među njima i veliki broj sanitetskih. Knez Milan Obrenović postavlja ga za glavnokomandujućeg grupe divizija na južnom frontu (Moravska vojska), a kasnije, posle prvih ratnih dejstava, poverava mu celokupnu komandu na jugoistočnom frontu (Moravsko-timočka vojska). Pored obilate novčane pomoći prikupljene širom Rusije, Crveni krst i mnogobrojna ruska slavjanofilska društva u Srbiju šalju ogromne količine najraznovrsnijeg sanitetskog materijala, počev od montažnih baraka i velikih šatora, do kreveta, posteljine, instrumenata, lekova i zavojnog materijala. Ali ono što je najvažnije, donose veliku ljubav ruskog naroda, čija će se krv tokom ratnih operacija proliti i izmešati sa srpskom i tako zauvek učvrstiti bratstvo koje vezuje ova dva slovenska, pravoslavna naroda. Mora se napomenuti da zvanična Rusija nije bila raspoložena prema ovakvom razvoju događaja, jer se nije još osećala spremnom da zagazi u rat sa Turskom, niti je smela da se meša u balkanske poslove samostalno, pa je i sam general Černjajev morao da zbog toga tajno napusti Rusiju, kao i većina Rusa koji su dobrovoljno stupili u srpsku vojsku, i da u Srbiji primi njeno državljanstvo i čin srpskog generala.

Prema podacima ruskog Crvenog krsta u Srbiju je otišlo 123 lekara, 118 milosrdnih sestara, 41 medicinar, 70 lekarskih pomoćnika (felčera) i četiri apotekara⁴.

Među lekarima nalazila su se nekolicina najčuvenijih imena onovremene medicinske Rusije, većinom daci Pirogova ili daci njegovih đaka, profesori Sklifasovski, Tauber, Studenski, Kolomnin, Korženjevski, Rejer, Markonet, Kuzmin, Jakobi, Kuznjecov sa svojim saradnicima. Još i danas njihova imena imaju mesto u istoriji ruske medicine, a imena nekih i danas nose najeminentnije bolnice u Rusiji, kao što je u Moskvi Institut urgentne medicine imena Sklifasovskoga ili elitna Botkinska bolnica. Autor ovih redova imao je svojevremeno (1969) čast da u njima oseti dah istorije i duhovno prisustvo njihovih utemeljitelja. Među doktorima koji su tada došli nalazila se i baltička poslovenjena Nemica dr Marija Fjodorovna Zibold, koja je u Srbiji potom ostala i učestvovala u svim kasnijim oslobodilačkim ratovima, ponevši čin srpskog sanitetskog majora^{4,6}.

Istorijske istine radi, pored Rusa, u Srbiju je došlo nekoliko desetina lekara iz više zemalja: Rumuna, Bugara, Engleza, Italijana, Austrijanaca, Nemaca i Grka, koji su, takođe, pružili dragocenu medicinsku pomoć⁶.

Jedan od učesnika ovoga rata, profesor Markonet, u svojim uspomenu kaže: „Pod uticajem opšteg pokreta koji je zatalasao ceo slovenski svet, Rusija nije mogla hladnokrvno gledati pogibiju braće svoje u neravnoj borbi sa Turcima”⁴.

Siromašna i kulturno zaostala Srbija ušla je u rat ne samo sa malim brojem svojih (većinom stranaca) lekara, već i sa oskudnom sanitetskom opremom, minimalnim bolničkim kapacitetima i nedovoljnim i primitivnim sanitetskim transportnim sredstvima. Pojava ruskih lekara sa bogatom opremom i sa savremenom Pirogovljevom ratnom doktrinom izgledala je kao Božji dar. I ne samo to, „Pirogovljev gipsani zavoj i primena principa striktnog konzervativnog operisanja, tj. resekcija, smanjili su broj amputacija udova“ (Sklifasovski), čime je smanjen i broj teških invalida⁴. Upoznata sa Pirogovljevima dostignućima, grupa srpskih lekara na čelu sa dr Vladanom Đorđevićem već je u bici kod Mramora primenila Pirogovljev gipsani zavoj kod ranjenih vojnika⁶.

Rusi su, takođe, u Srbiju doneli medicinske instrumente izrađene od čistog čelika, izrađivane u moskovskoj fabrici medicinskih instrumenata za razliku od zapadnih, sa drvenim drškama, što je za lekare iz tih zemalja bilo iznenađenje⁷.

Sve ruske bolnice bile su pod kontrolom inspektora ruskog Crvenog krsta, generala Tokarjova i profesora Sklifasovskog^{4,6-8}.

Navodimo bolnice u kojima je celokupno ili delimično osoblje bilo rusko^{4,6,9}:

- Stalna vojna bolnica Beograd (delimično),
- Bolnica Srpskog ženskog društva i srpskog Crvenog krsta u Beogradu (delimično),
- Bolnica ruskog Crvenog krsta u Topčideru (celokupno),
- Bolnica ruskog Crvenog krsta u Smederevu (Lazaret moskovskih staroobrascev) na čelu sa prof. Markonetom (celokupno),
- Bolnica ruskog Crvenog krsta u Kragujevcu (Kazanski atrjad, docent Studenski celokupna),
- Vojna bolnica Kragujevac (delimično),
- Bolnica ruskog Crvenog krsta u Čupriji, prof. Tauber (celokupno),
- Bolnica ruskog Crvenog krsta u Arandelovcu (Društvo krimskih milosrdnih sestara) (celokupno),
- Ruska bolnica u Požarevcu, major dr Ostrovski (celokupno),
- Rezervna bolnica u Šapcu (delimično),
- Rezervna bolnica u Obrenovcu (delimično),
- Rezervne bolnice u Kragujevcu (delimično),
- Rezervna bolnica u Čačku (delimično),
- Privremena bolnica u Valjevu (delimično),
- Privremena bolnica u Ivanjici (delimično),
- Drumska bolnica u Saraorcima (celokupno),
- Drumska bolnica u Grockoj (celokupno),
- Drumska bolnica u Arandelovcu (delimično),
- Drumska bolnica u Adžibegovcu (celokupno),
- Drumska bolnica u Karanovcu (Kraljevo, celokupno),
- Drumska bolnica u Batočini (celokupna),
- Drumska bolnica u Bagrdanu (celokupna),
- Odeska ambulatorija – Ub, dr Kleber (celokupno),
- Harkovska ambulancija – Jagodina, major dr Derevjanko (celokupna),
- Dorpatska ambulatorija za teško ranjene – Svilajnac, prof dr Rajer (celokupna),
- Odred dr Romanovskoga – Beograd (celokupna),

- Odred Peterburškog komiteta – Šabac i Kragujevac, dr Berljakov (celokupna),
- Odred dr Rineka – Jovanovac (celokupna),
- Odred dr Nesterova – Jagodina, Šabac, Zlot (celokupna),
- Odred dr Runjina – Gornji Milanovac i Čačak (celokupna).
- Frontovske sanitetske ustanove sa ruskim osobljem:
 - Ambulacija dr Ščerbaka na Južnom frontu (Sv. Roman, Šiljegovac, Vukanja),
 - Novgorodski sanitetni odred u Deligradu, dr Dvorjašin, vojni lekar,
 - Odred profesora Kolomnina u zoni Aleksinca.
- Isturene ambulante na frontu:
 - Drinski front – Prnjavor,
 - Južni front – Vukanja,
 - Dunav – Negotin.

Iz ovoga pregleda može se samo naslutiti kako je ta pomoć bila velika ne samo po svojoj brojnosti, već i kvalitetna po materijalnoj opremljenosti i stručnoj vrednosti. Može se slobodno, bez preterivanja, reći da bi bez te pomoći srpski vojnik u slučaju ranjavanja ili bolesti bio prepušten sam sebi, jer ono malo lekara u srpskoj službi, 19 vojnih i 41 civilnih, koji su bili raspoređeni po borbenim jedinicama, ne bi mogli uraditi ništa više od ukazane prve pomoći iza borbene linije, dok bi pozadina ostala potpuno bez kvalifikovane medicinske pomoći. Stoga, čini se neopravdanom kritika ondašnjeg načelnika saniteta Moravsko-timočke vojske, dr Vladana Đorđevića, izrečena o ovome „dvovlašču“ kasnije (1884) u novosadskom „Javoru“⁷, ali svakako začeta još onda. Malobrojnost lekarskog kadra, većim delom neukog u ratnim situacijama, potpuni nedostatak kvalifikovanog pomoćnog osoblja i, nadasve, niska zdravstvena kultura među onovremenim stanovništvom, u potpunosti opovrgavaju ovakav stav. Uostalom, dovoljno je podsetiti se mišljenja jednog ruskog lekara, koje navodi naš vojni istoričar saniteta dr Vlada Stanojević, u svome poznatome delu⁸, o stanju u kome je zatekao bolnice u Čupriji, dakle neposredno iza oba komunikacijska pravca kojima su ranjenici evakuisani sa linija frontova, pa da ova kritika izgubi u objektivnosti, a dobije u subjektivnosti, osobini inače poznatoj u ličnosti kritičara.

Pomoć ostalih stranih misija ili pojedinačnih dobrovoljaca nije predmet ovoga rada, a o njoj se čitalac može obavestiti na drugom mestu^{6,10}.

Srpski lekari i medicinari činili su ono što su mogli, iskazujući pri tome u većini slučajeva lično zalaganje i hrabrost, što se indirektno može videti iz odlikovanja dodeljenih po završetku rata, ne samo uobičajenih, za zalaganje (Takovski krst), već i onih koja ukazuju na ispoljenu hrabrost (Zlatne i srebrne medalje za hrabrost). Kao primer navešćemo podvig dr Mihaila Markovića, tada mladog sanitetskog oficira, a kasnije načelnika Sanitetskog odeljenja u Ministarstvu vojnom, koji je u bici na Javoru posle pogibije komandira baterije preuzeo komandu u odlučnom trenutku i sprečio poraz. Veliki je broj primera požrtvovanog ponašanja sanitetskog osoblja ostao za nas nepoznat, jer nas je dr Vladan Đorđević lišio prikupljenih izveštaja o radu divizijskih saniteta u ovo-

me ratu izgubivši ih umesto da ih objavi u najavljenom drugom svesci svoje druge knjige „Istorije srpskog vojnog saniteta“. Mi smo za tim dragocenim izgubljenim dokumentima godinama uzalud tragali u domaćim i stranim arhivama, ne mogavši da im uđemo u trag.

Nažalost, ovaj rat, i pored velikih žrtava i zalaganja, završio se neuspehom usled velike premoći turskih regularnih snaga, pri čemu je izgubljeno 6 000 ljudi, ostalo 9 500 trajnih invalida, srpska država materijalno iscrpljena, a krajevi u kojima su se odigrali bojevi (istočna Srbija sa Zaječarom i Knjaževcem i južno Pomoravlje sa Aleksincem i Đunisom) bili su opustošeni razaranjem. Velika većina ruskih dobrovoljaca i cvet ruskih oficira hrabro su izginuli boreći se za slobodu srpskog naroda. Samo u jednoj bici kod Đunisa u odredu od 1 000 Rusa poginulo je 650 braneci povereni im položaj. Ovi događaji iz druge polovine oktobra 1876. izazvali su veliko uzbuđenje u Rusiji koja je postavila Turskoj ultimatum da u roku od 48 sati „sklopi primirje, ili Rusija ulazi u rat“^{1,9,11}.

Tako su u Srbiji završene borbe i nastalo nesigurno primirje tokom koje su evropske zemlje pritiskale Tursku da se rat završi uz davanje unutrašnjih autonomija pobunjenim pokrajinama (Bosni i Hercegovini i Bugarskoj), uspostavljanje stanja pre rata sa Srbijom i proširenje Crne Gore, čije su jedinice u sukobima sa Turcima, potpomognute hercegovačkim ustanicima, imale više uspeha.

Ne ulazeći u detaljnije opisivanje diplomatskih događanja sledećih meseci, dovoljno je reći da je Turska, osetivši protivrečnosti između pojedinih sila, uspela da 1. marta 1877. sa Srbijom utanači mir na predratnim pozicijama, dok je u odnosu na Crnu Goru oklevala, a obećavane reforme u drugim oblastima uslovljavala stranim nemešanjem u procese.

Rusija je uvidela da Turska vešto izbegava svoje obaveze, te je nastavila pripreme za novi rat. Opečena iskustvom Krimskog rata, kada su je evropske sile sprečile da se definitivno obračuna sa Turskom napavši je takoreći sa leđa, ovoga puta je preduzela diplomatske mere da to spreči, sklopivši sa Austrougarskom u Pešti 15. januara 1877. tajni pakt o nemešanju, po kome je obezbedila svoje desno krilo, ali po Srbiju vrlo bolnim rešenjem, priznavši Austrougarskoj pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu i obavezavši se da u Srbiju ne šalje svoje trupe. Ovim sporazumom Austrougarska je vojno i politički stupila na Balkan i time stvorila klicu sukoba sa Srbijom koja će na kraju dovesti do Velikog rata i svega onoga što je iz njega proisteklo¹.

Ne želeći da Turskoj dozvoli dalja odlaganja, Rusija joj je postavila ultimativno sklapanje mira sa Crnom Gorom i, kada je na brzinu sklepani turski parlament 11. aprila to odbio, Rusija je sa dve armije, jednom u Besarabiji i drugom u Jermeniji, krenula protiv Turske¹.

Ukupno 250 000 vojnika pod komandom velikog kneza Nikole, ruskog prestolonaslednika, 24. aprila 1877. prešlo je reku Prut i potpomognuto sa 60 000 vojnika Rumunije koja je proglasila svoju nezavisnost, stupilo u sukob sa turskom vojskom. Napredujući, Rusi su smelim manevrom generala Gurka zauzeli prolaz Šipka i prodrli u Bugarsku. Sledećih meseci vođene su teške borbe sa promenljivim uspehom, dok najzad Rusi, posle teških gubitaka i četiri meseca opsade, ni-

su osvojili utvrđenje Plevnu sa 43 000 zarobljenika. Pod veoma hladnim zimskim uslovima osvojena je Sofija 3. januara 1878, Plovdiv 16. januara, Jedrene 20. januara, a 31. januara ruska vojska stigla je do obala Mramornog mora nadomak Carigrada. Vekovni san Rusije, ponovo pravoslavni Carigrad – bio je pred ostvarenjem: Turska je za njegovu odbranu imala na raspolaganju samo 12 000 vojnika u utvrđenju Čataldža¹.

Šta je za to vreme radila Srbija?

Drugi srpsko-turski rat

Srbija je iz prvog rata izašla teško oštećena, sa opustošenim jugoistočnim delovima države, iscrpljenom privredom i finansijama, osiromašenim narodom i velikim brojem invalida. U takvoj situaciji ona nije mogla misliti na novi rat, jer je za njega bila potpuno nespasna i politički i vojnički. Uostalom, znajući za objektivno stanje u Srbiji i ruski car Aleksandar II savetovao je knezu Milanu da bude uzdržan i da čeka. U svrhu obnove srpske vojske Rusija je tokom 1877. Srbiji dala milion rubalja bespovratne pomoći. Pored toga, celokupan sanitetski materijal i oprema koji su tokom 1876. doneti u Srbiju, ostavljeni su srpskom sanitetu, mada su u međuvremenu većim delom devastirani na razne načine^{1,12}.

Kada se ruska vojska tokom četvoramesečne opsade Plevne našla pred opasnošću dolazeće zime u situaciji neizvršenih ratnih planova, ruski car svojim pismom direktno 22. novembra pozvao je Srbiju u pomoć uz obavezu da se za svakog srpskog vojnika tokom rata, sve do primirja, isplaćuje dnevno po tri groša kao pomoć iscrpljenim finansijama Srbije.

Srpska vlada je odluku o stupanju u rat donela 30. novembra, ali je i dalje bila neodlučna da izda naređenje za pokret. U međuvremenu, 7. decembra u Kragujevcu pobunio se jedan bataljon vojske koji je odbio da ide na front; za nesreću tu se nadoše i neke pristalice dinastije Karadorđevića i cela stvar, iako je pobuna lako ugušena, dobi ozbiljnu političku konotaciju, čiji se rasplet odigrao tek po završetku rata streljanjem nekolicine, među njima i pukovnika Jevrema Markovića, brata Svetozara i ratnog heroja, vođe radikala, koga se knez Milan plašio, pa je iskoristio povoljnu priliku za lažnu optužbu u kojoj nije bilo ni truni istine.

Srbija je u rat stupila tek 13. decembra, u cik zime, sa malim moralnim i ratnim efektom za dalji tok na glavnom ratištu, jer Plevna već beše pala 10. decembra.

Ovoga puta, Srbija je u rat ušla sa 85 000 vojnika protiv 85 000 Turaka, koji su, istina, i dalje bili bolje naoružani, ali već načetog morala zbog neuspeha u Bugarskoj, te je srpska vojska, sprovodeći u osnovi isti plan kao i 1876. lakše postigla uspeh, mada je vodila niz teških bojeva (Sveti Nikola, Babina Glava, Bela Palanka, Piro, Nišor, Niš, Grdelička klišura, Kuršumlija, Samokov, gde su krvave borbe vođene 11 dana, pa je, stoga, nazvan „druga Plevna“, Vranje, Prepolac). Naročito veliki uspeh bilo je osvajanje utvrđenog Niša za pet dana, pri čemu je zapljenjen ogroman ratni materijal. Na oboju Kosova, u Gnjilanu i u Gračanici, srpska vojska je zaustavljena pred Prištinom veću o opštem primirju¹².

U ovaj rat srpski sanitet ušao je sa skoro istim sastavom kao i u prvi. Pokušaj dr Vladana Đorđevića da uoči rata ličnim posetama i dopisivanjem pridobije veći broj lekara u Austriji i Češkoj za rad u srpskoj vojsci u pozadinskim vojnim ustanovama, završio se uglavnom neuspehom¹².

Ukupno je u operativnoj vojsci angažovan 61 domaći lekar, 44 u operativnim, a 17 u pozadinskim vojnim ustanovama. Pored njih, mobilisan je 41 student medicine ili lekarski pomoćnik, 19 apotekara i šest apotekarskih pomoćnika¹².

Od stranog osoblja, došla su dva Švajcarca (lekar i student medicine) i 26 državljana Austrougarske (devet lekara, osam magistara hirurgije i devet studenata medicine, među njima i nekolicina Srba iz Vojvodine)¹².

Pošto je Rusija već nekoliko meseci bila u ratu, iz Rusije su došli dobrovoljno četiri lekara (dvojica su odmah zadržana u Vrhovnoj komandi) i pet feldšera i medicinskih sestara¹².

Ovaj kratkotrajni manevarski rat, vođen po čiči zimi i dugačko i nesigurno primirje za malobrojni srpski sanitet bili su katastrofalni, umrlo je pet lekara od napora (Nedok, Bihl, Verminski, Đukić, Đerman), a veći broj začeo boljku koja će im skratiti život^{5,12}.

Taj rat je značajan sa vojnomedicinskog stanovišta, jer je srpski sanitet pokazao visoko poštovanje Ženevskih konvencija prema ostavljenim turskim ranjenicima i bolesnicima u niškoj, pirotskoj i belopalanačkoj bolnici i tokom samih bitaka, a u stručnom pogledu po prvoj poznatoj primeni Listerove antiseptične metode u jednoj poljskoj bolnici koju je vodio dr Jaroslav Kuželj. Rat je, takođe, pokazao ono što će biti boljka i u kasnijim ratovanjima, nedovoljno poštovanje vojnog saniteta od strane vojnih rukovodilaca, nedovoljnu snabdevenost opremom i materijalom i, naravno, nedovoljan broj sanitetskog kadra¹².

Sanstefanski mir i Berlinski kongres (Rusko-srpska razmimoilaženja)

Ovo je najkontroverzniji i najlošiji period u rusko-srpskim političkim odnosima. Prvo, Srbija nije bila upoznata sa tajnom austro-ruskom nagodbom po kojoj je Austriji sa ruske strane priznato pravo da izvrši okupaciju Bosne i Hercegovine, većinski naseljene srpskim narodom, iako je Srbija za sebe zahtevala to pravo. Naknadno saznanje bilo je težak udarac za srpska nacionalna osećanja.

Drugo, kao što će se videti, Rusija je Sanstefanskim ugovorom prisilila Tursku na *de facto* stvaranje Velike Bugarske, pri čemu je Srbija trebalo da bude oštećena oduzimanjem čisto srpskih krajeva koje je oslobodila svojim oružjem i krvlju svojih sinova.

Šta se, u stvari, desilo?

Zabrinuta ruskim uspesima i mogućnošću da im u ruke padne Carigrad, Engleska šalje svoj flotni sastav u Mramorno more, zauzima poziciju na jednom ostrvcu i azijskoj obali, zapretivši da će i oni intervenisati ukoliko Rusi, koji su u međuvremenu zauzeli Čataldžu, pokušaju da uđu u Carigrad. Uvidevši da je povoljan trenutak prošao, Rusi sa Turskom u San Stefanu, mestašcu na obali Mramornog mora, sklapaju mir po kome stvaranjem, istina i dalje vazalne, Velike Bugarske sebi obezbeđuju povoljnu osnovicu za sledeći rat. Pri

tome, žrtvuju već od srpske vojske oslobođene čisto srpske krajeve, uključujući Niš, Piroć i Vranje dodeljujući ih Bugarskoj, što u Srbiji izaziva veliko ogorčenje uz najavu otpora do kraja, sve do mogućeg oružanog suprotstavljanja ruskim trupama ukoliko pokušaju da nasilno uđu u Niš. Srpsko-ruski odnosi u tome trenutku pali su na najniži nivo.

Visoki ruski diplomata i kasniji poslanik pri srpskoj vladi knez Grigorije Nikolajevič Trubecki o tome u svojim uspomenu kaže: „...tvorci Sanstefanskog mira zanosili su se idejom o Bugarskoj od mora do mora...Bugarska je bila voljeno čedo, Srbija naše zanemareno pastorče“. I dalje: „.....poznate posledice naše žalosne politike (bile su) razočarenje Srbije u nas, koja je za vladavine kralja Milana tražila potporu u Austriji, sudbonosni sukob srpskih i bugarskih interesa u Makedoniji i njihovo uzajamno neprijateljstvo, pa naše razočaranje u Bugarsku koja se otrešla mučnog ruskog starateljstva“¹³.

Međutim, ruski neočekivani uspesi i ovaj ugovor uzbuđivali su Austrougarsku i Englesku, prvu zbog njenih ugroženih interesa u dunavskom basenu, drugu zbog realne zabrinutosti da „bolesnika na Bosforu“ zameni snažna Rusija, te se u komplikovanim diplomatskim, tajnim, pregovaranjima dolazi do saglasnosti sa drugim evropskim silama (Francuska, Nemačka i Italija) da se celo „istočno pitanje“ reši jednom za svagda na Evropskom međunarodnom kongresu. Taj kongres održan je u Berlinu pod predsedništvom grofa Bismarcka od 13. do kraja juna 1878. uz učešće svih zainteresovanih zemalja, uključujući i Tursku.

Na njemu je priznata nezavisnost Rumuniji, Srbiji i Crnoj Gori, od severne Bugarske je stvorena vazalna kneževina, dok je južna (Istočna Rumelija) ostala i dalje pod turskom upravom uz međunarodnu kontrolu, Crna Gora se teritorijalno proširila, Austrougarska je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu i drži trupe u Novopazarskom sandžaku, čime su dve srpske države ostale fizički razdvojene, dok je ruski sanstefanski plan otišao u istoriju.

Šta je dobila Srbija i kakav su uticaj svi ovi događaji imali na njen spoljnopolitički položaj i orijentaciju?

Pored državne nezavisnosti, Srbiji su ostala četiri okruća, Piroć, Niš, Leskovac i Vranje koje je svojim oružjem osvojila, ali je ona te dobitke skupo platila, jer se u tajnim pregovorima sa Austrougarskom, radi zadobijanja njene podrške, morala odreći Bosne, Hercegovine i Sandžaka, dati joj koncesiju za izgradnju železničke pruge od Beograda do Niša sa dva kraka prema Sofiji-Carigradu i Solunu, prihvatiti specijalne trgovinske veze i dozvoliti joj uredjenje Đerdapa za plovidbu. Sve ovo bilo je dopunjeno i tajnim svojeručnim pismom kneza Milana Obrenovića grofu Andrašiju u kome ga on moli „za blagonaklonu podršku Monarhije prema Srbiji, koja će imati presudan uticaj na raspoloženje srpskog naroda u odnosu na nju u budućnosti“. To pismo je, u stvari, bilo naznaka nove programske orijentacije Srbije i njen otklon od Rusije ka Austrougarskoj.

Balkanski ratovi 1912-1913. godine

Preskačući niz događaja koji su sledili (nesrećni srpsko-bugarski rat, ubistvo poslednjeg Obrenovića, dolazak na presto Petra Karađorđevića, aneksija Bosne i Hercegovine i Ca-

rinski rat između Srbije i Austrougarske) koji sa temom o kojoj pišemo nemaju neke direktne veze, iako su inače od presudnog značaja za spoljnopolitičku orijentaciju Srbije i njeno ponovno približavanje Rusiji, dolazimo do značajne 1912. godine, kada su udružene balkanske države Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka zajedničkim snagama krenule u konačno oslobađanje hrišćanskog naroda iz viševekovnog turskog ropstva. Ovaj savez sklopljen je zaslugom srpskog ministra spoljnih poslova Milovana Milovanovića i novog bugarskog predsednika vlade Gešova, evropski obrazovanog i karakternog političara. Ruska vlada je prema ovome savezu bila uočljivo uzdržana iz svojih unutarpolitičkih razloga i drugačijih spoljnopolitičkih orijentacija, bojeći se i ratnog sukoba u koji bi mogla biti uvučena u nezgodnom trenutku. On je bio i protiv volje Evrope, koja je zapretila da će ionako poništiti sve teritorijalne izmene ukoliko se rat uspešno okonča po savez, ali je neočekivano veliki vojni uspeh širom poluostva na kraju sve velike sile stavio pred svršen čin.

Rat sa Turskom izazvao je oduševljenje među slovenskim narodima u Austrougarskoj i zebnju u njenom vodstvu. I dok su u Rusiji ponovo krenuli kako Crveni krst, tako i slavjanofili da organizuju pomoć, dotle je Austrougarska počela sa smutnjama oko Albanije u čemu je imala asistenciju Italije, takođe sa svojim aspiracijama na jadranskoj obali.

Vraćamo se sanitetskoj pomoći Rusije. Naravno da su pored nje bile prisutne i misije drugih zemalja, najviše slovenskih (Česi, Slovenci, Hrvati), ali i drugih (Švajcarska, Austrija, Holandija, Engleska). Najviše ih je bilo u Beogradu, gde su u jednom trenutku funkcionisale 24 rezervne bolnice pored Vojne i Opšte državne bolnice¹⁴.

Prva je stigla misija Ruskog društva Crvenog krsta koju je predvodio dr Nikolaj Pajevski sa 20 osoba smeštenih u zgradu Vojne akademije, organizujući bolnicu za hirurške bolesnike od 400 postelja, a druga, brojna (77 osoba), predvođena od dr Hristiforovića Babasejnova, sa pet hirurga, šesnaest milosrdnih sestara, jednim apotekarom i 35 bolničara smeštena je u zgradu Druge muške gimnazije¹⁴⁻¹⁶.

Prema jednom pismu dr Sergeja Kvintilijanovića Sofoterova, koji je u to vreme bio predstavnik ruskog društva Crvenog krsta na Balkanu, Rusija je uputila ukupno 11 sanitetskih misija sa 28 lekara, 11 ekonomata, dva farmaceuta, 86 milosrdnih sestara, 160 bolničara i 850 kreveta. Troškovi ekspedicije iznosili su 728 307 rubalja, prikupljenih od društava i pojedinaca, a sav sanitetski materijal i bolnički inventar ostavljeni su u Srbiji¹⁷.

Ove bolnice opisuje kao uzorne i gospođa Šturceneger iz međunarodnog Crvenog krsta: Rusi su opremili bolnice za koje su doneli čitave vozove sa celokupnom opremom, počev od kreveta do operacionih sala, obilje sanitetskog i farmaceutskog materijala, rendgen i kuhinjsku opremu. Prema njenom svedočenju, lečenje i nega bolesnika bili su na najvišem nivou, što je kod nje izazvalo divljenje, ili, kako sama kaže: „do sada sam malo simpatisala Ruse, naprotiv sam ove naučila da volim i visoko cenim“ desilo se da je i sama obolela od dizenterije, pa je lečena i negovana od strane ruskog osoblja¹⁴.

Ona, takođe, opisuje malu rusku sanitetsku „kolera-ekipu“ koju su sačinjavali dva lekara (šef dr Šternberg) i šest

milosrdnih sestara, koja je radila za vreme epidemije u Skoplju i od 2 000 obolelih spasla 1 200¹⁴. U Skoplju su po oslobodenju otvorene tri ruske bolnice u kojima je radilo 16 ruskih lekara i drugog osoblja.

Pored organizovanih ekipa, individualno su došli i pristupili srpskoj vojsci doktori Mojsej G. Burzuk, Aleksije Teodorovič Vitman, Ivan Andrejevič Vladislavljevič, Vladimir Nikolajevič Ivanov, Jevsej A. Kozinski, Jakov P. Rjabin, Teodor A. Serebrenikov, Adolf Fruht-„Radomir“, Simeon Švif, Aleksej A. Šepelj, Isidor V. Georgenberger, Efraim-Isak Bravarski, braća Efraim i Isak Novgorodski, dr Slava Sijnjevska i dr Vladimir Urodjevič Lerh. Oni će kasnije, kao sanitetski oficiri srpske vojske, učestvovati u Velikom ratu, a neki ostati u njoj i posle završetka rata⁵.

Kao što je poznato, rat sa Turskom završio se uspešno po hrišćanske zemlje. Međutim, kao i obično, usledilo je mešanje evropskih zemalja, a potom i sukob oko teritorijalne podele između Bugarske, sa jedne i Srbije i Grčke sa druge strane i, ne ulazeći u detalje, izbio je Drugi balkanski rat bugarskim iznenadnim napadom na srpsku i grčku vojsku. Pokušaj Rusije da nađe miroljubivo rešenje nije uspeo, pre svega zbog nestrpljenja Bugarske da iskoristi vojničku prednost iznenadnog napada, čemu su kumovali snažni uticaji makedonske VMRO i austrougarski upliv na cara Ferdinanda, nemačkog princa od Koburg-Gote, kao i njegove ne male megalomanske ideje. A u pozadini su bila protivljenja Austrougarske i Italije da se Srbiji dozvoli izlaz na Jadransko more, a Crnoj Gori da zadrži Skadar. U tome su imali i snažnu podršku Nemačke, ali i drugih evropskih sila.

Prvi Svetski rat 1914–1918.

Iskoristivši ubistvo svoga prestolonaslednika Franca Ferdinanda u Sarajevu na Vidovdan, 15/28. juna, podbadana od nabujale imperijalističke Carevine Nemačke, željne preraspodele svetske moći, Austrougarska je 28. jula napala Srbiju i tako započela Veliki rat sa užasnim posledicama.

Još pre objave rata, na obaveštenje regenta Aleksandra o upućenom ultimatumu, ruski Car Nikola II odgovorio je: „...Rusija čini napore da se izbegne prolivanje krvi...Ako ne uspemo uprkos naše najskrenije želje, neka Vaše Visočanstvo bude uvereno da Rusija ni u kome slučaju neće napustiti Srbiju...“. Tako je i bilo¹³.

U želji da rastereti vojnički pritisak na Srbiju, Rusija mobilise 17/30. jula rezerviste u četiri evropska vojna okruga (Moskva, Kijev, Odesa i Kazanj), posle dva dana vrši opštu mobilizaciju suočena sa nemačkim pretnjama, Nemačka joj objavljuje rat 19. jula/1. avgusta, Austrougarska to čini pet dana kasnije (24. jula/6. avgusta). Tako, Rusija se našla u ratu zajedno sa Srbijom protiv Nemačke i Austrougarske^{13, 15, 18, 19}.

Srbija je u ovaj rat ušla još neoporavljena od prethodna dva, baš kao i Rusija od velikih potresa koji su je zadesili početkom veka (izgubljen dalekoistočni rat sa Japanom i revolucija 1905), upravo u vreme kada je otpočetim reformama bila na putu ekonomskog i političkog ozdravljenja i konsolidacije vojske.

Još u samom početku rata ruski generalštab je uspeo da pošalje u Srbiju 120 000 pušaka berdanki, iako je u tome trenutku oružje bilo neophodno i ruskoj vojsci. Pored toga poslato je oko 100 brdskih topova i haubica sa odgovarajućom municijom. Zahvaljujući ovoj dragocenoj pošiljci srpska vojska je bila u stanju da zaustavi prvi austrougarski nalet. Slično se dogodilo i tokom drugog naleta, koji se završio pobedonosnom Kolubarskom bitkom, kada je Rusija poslala velike količine oružja i municije koje je zaplenila tokom borbi u Galiciji. Pored oružja, Rusija je poslala i 200 000 toplih odela i 50 000 kratkih bundi. Sve ove pošiljke slate su Dunavom, konvojima uz oružanu pratnju pod komandom kapetana 1. ranga (kasnije kontraadmirala) Veselkina. Ovaj način snabdevanja Srbije ratnim materijalom i namirnicama trajao je sve do početka neprijateljske ofanzive u jesen 1915. godine, kada je ta veza prekinuta. Poslednji konvoj uspeo je da se probije do Prahova u vreme otpočinjanja neprijateljstava bugarskim napadom na Srbiju uz gubitak jednog broda¹³.

Od kakve je vrednosti ta veza bila za ratni napor Srbije najbolje svedoče pukovnici Živko Pavlovič, pomoćnik vojvode Putnika i Đorđe Bogdanović, glavni intendant srpske vojske: „Srbija je, pored svih ostalih napora i patnji, velikog broja ranjenika i bolesnika imala i velike teškoće oko ishrane svoje vojske, jer je u celoj zemlji vladala velika oskudica u ljudskoj i stočnoj hrani“^{13, 20–22}. Iako je hrane za stoku u zemlji bilo dovoljno, ona se teško dopremala do trupa usled oskudice u sredstvima za prevoz, pa je stoka u velikom broju stradala. Sa ljudskom hranom bilo je i gore, jer brašna u zemlji nije bilo dovoljno, pa je ishrana vojske vršena iz baze u Prahovu na Dunavu, gde je bilo veliko stovarište brašna koje je dopremano iz Rusije i odakle se snabdevala cela srpska vojska. Tu su, takođe, bila i stovarišta oružja i municije dobavljenih na isti način. Ovim putem u Srbiju je poslato i oko 2 500 dobrovoljaca, bivših austrougarskih vojnika zarobljenih na ruskom frontu, a suprotnim pravcem plovili su mnoge savezničke vojne ličnosti i ratni materijal (avionski delovi i drugo) namenjen Rusiji, transportovan najčešće morskim putem iz Marselja do Soluna, a zatim železnicom do Prahova^{13, 20}.

Bugarska, iako zvanično neutralna, sa nezadovoljstvom je posmatrala živi saobraćaj koji je Dunavom išao u oba pravca, ali je bila nemoćna da bilo šta učini, kao što ni Austrougari i Nemci nisu uspeli da vrše diverzije, jer su duž obala Dunava, i u Rumuniji i u Bugarskoj, bili raspoređeni mnogobrojni ruski agenti koji su štitili bezbedan prolaz konvoja^{13, 20}.

Dunavskim putem pored svih gore nabrojanih materijalnih dobara i ljudi u Srbiju su transportovane desetine vagona, čitavi brodovi sanitetskog materijala, lekova i medicinske opreme i to je trajalo sve do samoga kraja^{13, 23, 24}.

Odmah po objavi rata ruska Vlada stavila je na raspolaganje srpskoj Vrhovnoj komandi hirurga dr Sofoterova, a rusko Društvo Crvenog krsta ga je opunomoćilo da ga službeno predstavlja u Srbiji. Uz četiri vagona materijala i opreme stigli su osam milosrdnih sestara (Marija Stepanovna, Atanasija Markovna, Marija Sergejevskaja, Ana Istomina, Pelagija Feodorovna, Tatjana Beliponova, Natalija Berlacekova i Kuova), dva bolničara i drugo osoblje.

Na zahtev srpske vlade poslanik u Petrogradu, dr Miroslav Spaljković, organizuje nekoliko grupa ruskih lekara, medicinara i milosrdnih sestara koje šalje dunavskim putem preko Renija i Prahova u Niš, odakle su raspoređivani po građanskim i vojnim bolnicama.

Prva grupa poslata je već 20. avgusta 1914. U njoj su bili dr Fini F. Ostrovska, dr Samuilo F. Kernes, Crnogorac dr Radul Backović, dr Sigfrid I. Taljnik i dr Vilijams. Druga grupa, u kojoj su bili dr Poljakova i Srbi (verovatno Vuko, student medicine) Bošković⁵ i dr Jovan Popović stiže u Niš 9. septembra 1914. Treća grupa poslata je 1. septembra 1914. U njoj su bili tri lekara (dr Antonjina A. Maksimova, dr Marija Gračova i dr Aleksandar Tarutin), pet studenata medicine (Georgij Jarcev, Antonije Zorbijadis, Rutenberg, Ekaterina Kuevatova, Aleksandar Kuznjecov i Buljubaš) i tri milosrdne sestre (Aleksandra Zuhova, Nadežda Lozinska i Margarita Orlova). Četvrta grupa otputovala je 12. septembra 1914. sa pet lekara (dr Eljka N. Liberman, dr Pasja P. Dajbes, dr Rublja Epštajn, dr Evgenija Karpova, dr Panajot i dr Evdokija Manes) i studentom medicine Aleksandrom Bjelaševskim. Peta grupa otputovala je 3. oktobra 1914. sa sedam lekara, dr Josif Šteker, dr Liba Kozlova, zubar dr Avram Pevzner, dr Ester Lj. Kališ, dr Sigmund Stankević, dr Marija Miheljs i dr Ivan Šipov.

Svojom voljom došli su i stavili se na raspolaganje srpskoj vojsci zubar dr Malahov, dr Roman Ercenberg, dr Elena M. Subžinskaja, dr Boris V. Kac, dr Vitalija Olševska, dr Aron Zageljman i dr med. nauka Jevgenije Konstantinovski, koji je zadržan u Sanitetskom odeljenju Vrhovne komande.

Uz pomoć Gospe Ane Pavlovne Hartvig, supruge umrlog ruskog poslanika u Srbiji, koja je u Rusiji prikupila 100 000 rubalja, bolnički materijal, lekove, bolesničko rublje i posteljinu, ruska misija preuzima u Nišu na upravljanje 1. i 5. rezervnu bolnicu srpske vojske. Taj dobrotorni rad nastavlja supruga novoimenovanog ruskog poslanika u Srbiji knjeginja Trubecka, svojim ličnim prilogom od 100 000 rubalja i osnivanjem Komiteta za pomoć Srbiji, koja u Niš stiže 25. januara/7. februara 1915.

Bolnica, organizovana sredstvima koje je prikupilo Slovensko dobrotorno društvo, sa docentom dr Nikolajem Ivanovičem Sičevim na čelu, stiže u isto vreme i smešta se u Valjevu (kasnije premeštena u Kragujevac). U njoj se nalazio lekarski pomoćnik Safonov i šest milosrdnih sestara (Ksenija Smirnova, Ana Gorbačeva, Ludmila Petrovna, Aleksandra Isidorova, Ekaterina Slehova i Tamara Petrović-Njegoš), sedam bolničara i službeno osoblje.

U nedovršenu zgradu Niške gimnazije smešta se Moskovska hirurška vojna bolnica. Njen šef bio je poznati hirurg dr Sirotkin, a lekari dr Valentina. V. Semjanikova, Srbin dr Arsenije Džuverović i dr Nada V. Marcinkovičeva, koja će, kao epidemiolog, preuzeti nešto kasnije Zaraznu bolnicu smeštenu u koleričnim barakama iz prethodnog rata kod Železničke stanice. U grupi su bili stomatolog dr Jelena Sabeović, apotekar Đorđe Blejević, deset bolničara, tri rendgen-tehničara i drugo osoblje.

Medicinske sestre bile su sve učenice Ženske visoke škole u Moskvi, koje je organizovalo Iversko društvo (Jekaterina Badurlova, Marijana Gorlainova, Jelena Lebeduhova, Sofija Gorbova, Tatjana Nevzorova, Marija Radionova,

Olimpijada Lobanova, Aleksandra Kvjatkovskaja, Tatjana Tolstova, Ljubov Gorceva, Margarita Rojl (umrla 7.3.1915) i Jelisaveta Sundečić).

Moskovska bolnica imala je 200 postelja, a Zarazna 150.

U haosu epidemije pegavca Ruska bolnica kod Železničke stanice izašla je na glas po maloj smrtnosti bolesnika zahvaljujući izvanrednoj nezi i zalaganju osoblja koje je najvećim delom i samo prebolelo bolest, uključujući i dr Marcinković.

Ovoj bolnici u lečenju pegavca ubrzo se pridružila i moderno opremljena bolnica sa 400 postelja koju je opremila Aleksandrina opština br. 3. Na njenom čelu nalazio se docent dr Spaski, a pored njega radilo je sedam lekara i četrdeset sestara.

Posredstvom srpskog poslanstva novembra 1914. u Niš su prispele lekari bakteriolozi dr Ekaterina Morozova i dr Ksenija Davidova, a januara 1915. i četiri mlada lekara dr Lev Tunik, dr Morduh Ciriškij, dr Klinger i dr Zilberšlang.

Pored toga, u Nišu je osnovana i tzv. Rusko-srpska gradska lekarska pomoć smeštena u zgradi osnovne škole kod Saborne crkve u kojoj su neprekidno i danju i noću dežurali i pružali pomoć potpukovnik dr Žarko Trpković i pet mladih lekara i medicinara dobrovoljaca prispelih iz ruskog zarobljeništva (Đorđe Milić, Krsta Grabovački, Milan K. Jovanović, Kosta Živanović i nepoznati), a od Rusa cela dezinfekciona ekipa od 11 članova, kao i ruski lekari iz niških bolnica.

Rusi su, takođe, u Niškoj Banji obrazovali sirotište za nezbrinutu decu, a u manastiru Svete Petke dečiji sanatorijum za tuberkulozu.

Individualno je iz Švajcarske, gde se nalazio u političkom izbeglištvu, došao dr Baraboškin, koga su srpske vlasti poslale u Aleksinac u bolnicu sa 600 ranjenika i tifusara. Premoren od napora, kada se razboleo nije mogao odoleti. U Valjevu, takođe, radila je mlada lekarka dr Sošinska sa grupom milosrdnih sestara, koja se žrtvovala da za vreme prve neprijateljske okupacije Valjeva ostane sa ranjenicima. Sa njome je ostao i dobrovoljac, ruski dak dr Milovan Bašović, Srbin iz plemena Drobnjaka, koji je takođe iz Rusije došao u pomoć početkom rata (kao i za vreme Balkanskih ratova)⁵.

Ne sme se zaboraviti i jedna plemenita žrtva: kao dobrovoljni bolničar u 5. puku 2. poziva poginula je na Gučevu 19. septembra gospođa Darija Aleksandrova Korovkina iz Sankt Peterburga.

Ceo Niš bio je organizaciono podeljen na četiri reona u kome je gore pomenuti komitet organizovao besplatnu medicinsku pomoć, izdavanje lekova i besplatne obroke za najugroženije stanovnike i izbeglice.

Komitet je takođe raspolagao velikim centralnim slagalištem u kome se nalazilo već od kraja 1914. godine preko 50 vagona najraznovrsnijeg sanitetskog materijala, opreme i lekova.

Sve to, uključujući i 12 vagona tek prispele opreme (odeća i posebni šatori za zimske prilike) ostalo je prilikom evakuacije Niša u jesen 1915. godine, dok su se članovi ruskih misija povukli sa srpskom vojskom do obale Jadrana, odakle su evakuisani i kasnije dobrim delom radili u ruskim sanitetskim ustanovama na Solunskom frontu.

Krah srpske odbrane nastupio je posle napada skoro trostruko nadmoćnijih neprijatelja sa tri strane duž granične linije od 1 290 kilometara, koju je bilo nemoguće braniti bez

pomoći. Srbija se sa pravom nadala pomoći Grčke sa kojom je imala sporazum o uzajamnoj pomoći, i saveznika Francuske i Engleske, čije su se trupe iskrcavale u Solunu. Nažalost, Grčka je zakazala, a francusko-engleske trupe zbog oklevanja Engleske nisu ozbiljno ni pokušale da se sa juga probiju u pomoć priklještenoj srpskoj vojsci.

Šta je za to vreme uradila Rusija ?

Zajedno sa zapadnim saveznicima pregovarala je sa Bugarskom, obećavajući joj deo Makedonije na račun Srbije, kako je to prvobitno tajnim aneksom sporazuma o savezništvu 1912. bilo predviđeno, vršeći istovremeno pritisak na srpsku vladu da pristane na tu žrtvu u zamenu za teritorijalne dobitke na drugoj strani, kako bi se Bugarska privolela da pristupi saveznicima ili da bar bude neutralna^{13, 16}.

Zavaravana do poslednjeg trenutka obećanjima Bugarske, Rusija je, kada je postala svesna šta se sprema, učinila dva odlučna poteza.

Prvo, uručila je Bugarskoj 21. septembra/3. oktobra ultimativni zahtev da odustane od napada na Srbiju: „...Rusija, koja je neraskidivo vezana za Bugarsku zbog zbacivanja turskog jarma, ne može stati uz stranu koja se sprema za bratoubilački napad na saveznički slovenski narod... Carski poslanik je ovlašćen da napusti Bugarsku ukoliko se u roku od 24 sata bugarska vlada otvoreno ne okrene protiv neprijatelja Slovenstva i Rusije...“, što, naravno, nije urodilo plodom (sličan ultimatum uručili su i predstavnici Francuske i Velike Britanije). Drugo, ruska Vrhovna komanda je u Besarabiji, na granici sa Rumunijom, grupisala trupe Sedme armije sa osam pešadijskih i dve konjičke divizije koje su preko rumunske teritorije trebalo da izvrše napad na Bugarsku i da tako rasterete srpske trupe. Međutim, susedna Rumunija odbila je da odobri prolaz preko njene teritorije, pa čak nije dozvolila ni da se ruske trupe Dunavom prebace do Ruščuka i tako dođu u pomoć srpskoj vojsci. Tako je ovaj plan propao, kao i zamisao da se te trupe morskim desantom iskrcaju u predelu Varne i Burgasa, jer Rusija nije raspolagala dovoljnim brodskim kapacitetima za takav poduhvat. Uz to, snažni nemački bojni krstaš „Geben“ koji se nalazio u Carigradu, bio je spreman da takav desant napadne i tako ga onemogućiti, imajući u vidu njegovu izrazitu nadmoć nad ruskim flotnim sastavom u Crnom moru.

Tako, Rusiji je preostalo da intervencijama utiče na saveznike u pružanju brze pomoći srpskoj vladi i njenoj vojsci koja se u očajnom stanju nalazila na albanskom primorju čekajući da se saveznici dogovore o njenoj daljoj sudbini. Izložena maltretiranjima italijanskih vojnih vlasti, koje su činile sve da ometu njeno izbavljenje, ona je polako izdisala, smrznuta, gladna i izložena epidemijским bolestima koje su je u tim nehigijenskim ulovima napale. Kao poslednji vapaj izdišućeg, regent Aleksandar je 5/18. decembra iz Skadra uputio lični apel ruskom caru Nikoli II moleći ga za hitnu intervenciju kod saveznika: „...Sa nadom i uverenjem da će se moja vojska na jadranskom primorju snabdeti i reorganizovati...ja sam je preveo ovamo...Ne našavši ovde ništa od onoga što joj treba...ona stoji danas pred najžalosnijim svršetkom. U ovom najtežem trenutku ja se obraćam Vašem Imperatorskom Veličanstvu, u koje sam uvek polagao svoje poslednje nade, s molbom za Vašu visoku intervenciju da bih je /srpsku vojsku/ spasao od sigurne propasti...“ Dana 8/21. decembra car svojeručno odgovara: „Sa

osećanjem duboke uznemirenosti pratio sam prelazak srpske vojske preko Albanije i Crne Gore...Prema mojim narednjima, ministar inostranih dela je u više mahova pozivao Saveznike da preduzmu mere...ovi apeli biće ponovljeni i Ja se nadam da će herojskoj vojsci Vašeg Kraljevskog Visočanstva biti omogućeno da napusti San Đovani... Nikolaj“. Oštri pritisak koji je usledio, uključujući i pretnju da bi Rusija u suprotnom mogla da se povuče iz rata sa Nemačkom i Austrougarskom urodio je plodom, te je srpska vojska posle više od dvo-mesečnog boravka na negostoljubivoj albanskoj obali najzad evakuisana, najvećim delom na grčko ostrvo Krf, plativši sa preko 80 000 umrlih, odakle je posle oporavka i reorganizacije prebačena morskim putem u predeo Soluna, gde je u zajednici sa savezničkim trupama obrazovala Solunski front^{13, 25}.

Pored pozadinskih sanitetskih ustanova koje su obrazovali saveznici, od ruskog osoblja obrazovane su dve bolnice u Solunu²⁶. Prva, Bolnica Svetog Georgija, opremljena ličnom donacijom cara Nikole II, kojom je rukovodio dr Sergej Kvintilijanovič Sofoteroj i druga, bolnica organizovana i finansirana od strane knjeginje Nariškin.

U neposrednoj pozadini fronta, u Soroviću, nastavila je sa radom bolnica ruskog društva Crvenog krsta. Njen će tužni kraj decembra 1917. zbog prestanka priliva neophodnih sredstava iz Rusije biti paradigma propasti carske Rusije razdirane građanskim ratom²⁷.

Pored ove, u neposrednoj blizini funkcionisala je Srpsko-ruska poljska bolnica sa mešovitim personalom, krajem 1917. pretvorena u čisto srpsku.

Na levom krilu srpske vojske, u sastavu francuske grupe generala Kordonijea, borile su se sve do duboke jeseni 1917. dve ruske brigade (četiri pešadijska puka). One će, demoralisane, biti povučene sa fronta i kasnije rasformirane sa različitim pojedinačnim sudbinama njihovih vojnika i oficira.

Srpski dobrovoljački korpus u Rusiji 1916–1917

Veliki broj austrougarskih Srba i drugih slovenskih naroda koji su se našli u ruskom zarobljeništvu izražavao je želju da svojim učešćem doprinese pobedonosnom kraju rata i oslobađanju svojih krajeva ispod tuđinske vlasti. Još krajem 1914. i tokom 1915. ruske vlasti su takve pojedince u grupe sakupljali u Odesi i potom brodovima Dunavom slali u Srbiju. Taj protok je onemogućen neprijateljskom ofanzivom u jesen 1915. godine^{26, 28, 29}.

Dalja istorija dobro je poznata. Od dobrovoljaca koji su se i dalje slivali u Odesu uz blagoslov cara Nikole II stvorena je Prva srpska dobrovoljačka divizija koja se hrabro, i pretrpevši velike gubitke, borila u Dobruđzi protiv bugarsko-nemačkih trupa. Kasnije je obrazovana i Druga divizija (obe su činile Srpski dobrovoljački korpus, kasnije nazvan Dobrovoljački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca, u kome su veliku većinu činili Srbi, dok je oficirski sastav ostao mešoviti^{26, 28, 30, 31}).

Celokupno snabdevanje, počev od uniformi, preko ishrane i naoružanja preuzela je na sebe ruska vlada. I preko toga, ona je svojim kadrovima popunjavala pojedine službe koje su bile deficitarne, dodeljujući divizijama svoje artiljerijske i konjičke jedinice. Finansiranje personalnih izdataka bilo je rešeno posebnim sporazumom obe vlade^{8, 26}.

To se odnosilo i na sanitet. Celokupna oprema poljskih bolnica i drugih sanitetskih jedinica bila je ruska, dezinfekcioni odredi kadrovski u celini ruski, a ruskim lekarima, feldšerima, apotekarima i bolničarima bili su dopunjeni nedostajući kadrovi. To se naročito odnosilo na kadrovske popune u Drugoj diviziji^{8, 26}.

Svi ranjenici lečeni su u ruskim pozadinskim bolnicama^{26, 29}.

Najveći deo korpusa od oko 18 000 vojnika i oficira, kada su u jesen u Rusiji počeli revolucionarni događaji, prebačen je u nekoliko ešalona morskim putem na Solunski front gde je, raspoređen u proredene srpske divizije, uzeo učešća u oslobođenju buduće države. Deo korpusa iz brojnog Dopunskog bataljona zadržali su Saveznici na severu Rusije (Arhangelsk, Kandalakša) radi čuvanja lučkih postrojenja i održavanja reda, pri čemu je bio uvučen i u borbe sa revolucionarnim jedinicama^{26, 29, 30}.

Sa srpskim dobrovoljcima došli su i pojedini ruski oficiri koji su se sa njima borili u redovima divizije, među njima i nekoliko lekara (dr Aleksej Šepelj, dr Polivec, dr Roman Strutinski, dr Konstantin N. Kržiškovski)^{31–35}.

Smrću cara Nikole II Romanova i njegove porodice (i lične pratnje u kojoj je bio i profesor dr Botkin) završeno je jedno veliko istorijsko poglavlje u kome je ruski narod uvek, a njegove zvanične vlasti povremeno, pružao moralnu, materijalnu i ljudsku pomoć, posebno medicinsku, svome bratskom srpskom narodu u njegovoj tegobnoj i krvavoj borbi za samoodržanje i slobodu. Po našem ličnom uverenju, najveću naklonost srpskom narodu pokazao je poslednji ruski car Nikola II uvodeći svoju krhku državu još u toku zamašnih društvenopolitičkih i ekonomsko-privrednih i vojnih reformi u rat da bi jednu malu, bratsku, slovensku zemlju zaštitio od nadmoćnijeg napadača, na čemu mu, srpski narod treba da bude večno zahvalan.

L I T E R A T U R A

1. *Ramband M. A.* Histoire de la Russie. Paris; 1880. (French)
2. History of the Serbian people. Tom 5–1. Beograd: Srpska književna zadruga; 1981. (Serbian)
3. History of the Serbian people. Tom 6–1. Beograd: Srpska književna zadruga; 1983. (Serbian)
4. *Sofotero V. SK.* Surgical reminiscences on behalf of 50 Anniversary of Serbian-Turkish 1876 war. Beograd: Srpski arhiv; 1926. p. 604–27. (Serbian)
5. *Nedok A. S.* Personal history of the Serbian medical corps 1826–1918. (unpublished data).
6. *Dorđević V.* History of the Serbian medical corps. Beograd: Kraljevska državna štamparija; 1893. V. 2–1. (Serbian)
7. *Dorđević V.* Medical corps of the Morava–Timok Army 1876. Novi Sad: Javor; 1884. p. 966–1071. (Serbian)
8. *Stanojević V.* History of the Serbian medical corps and our war medical experiences. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar; 1993. (Serbian)
9. *Popović V. S.* The work of Russian hospitals during Serbian-Turkish 1876. war. Beograd: Vojnosanitetski glasnik; 1940. p. 166–70. (Serbian)
10. *Antić V. M., Vuković Ž.* Military medical corps during First Serbian-Turkish war in 1876. Beograd: Vojnosanitetski pregled 2007; 64(9): 639–46. (Serbian)
11. *Belić V. J.* The wars of Serbian people 1788–1918. Beograd: Geca Kon; 1937. (Serbian)
12. *Dorđević V.* History of the Serbian medical corps. Beograd: Kraljevska državna štamparija; 1880. V. 3. (Serbian)
13. *Trubetsky Prince G. N.* The war in Balkan 1914–17. and Russian diplomacy. Beograd: Prosveta; 1994. (Serbian)
14. *Sturzenegger C.* Serbian and International Red Cross during the Balkan wars. Zuerich: Art Inst Orrel Fuessli; 1914. (German)
15. *Mitrović A.* The breach on Balkan and Serbia 1908–18. Beograd: Nolit; 1981. (Serbian)
16. *Stojanović V.* Serbia 1908–18. Beograd: Srpska književna zadruga; 1995. (Serbian)
17. Russian red cross delegation near the east-army. Sofotero V. SK handwritten letter. Beograd: Vojnoistorijski institut, Arhiv; 1917. (Serbian)
18. *Mitrović A.* Serbia in the First world war. Beograd: Stubovi kulture; 2004. (Serbian)
19. *Popović D.* The struggle for national unification 1908–14. Beograd: Geca Kon; 1937. (Serbian)
20. Serbia in the 1915. Beograd: Institute for history. Collection of works. Book 4. 1985. (Serbian)
21. *Pavlović Ž.* The war of Serbia against Austro-Hungary, Germany and Bulgaria in 1915. Beograd: Naučno delo; 1968. (Serbian)
22. *Bogdanović Đ.* The retreat of Serbian army to the Littoral and formation of the intendant base in Durazzo and Scutary in 1915. Zagreb: 1927. (Serbian)
23. *Stanković Đ.* Foreign volunteers in the Serbian army in 1914. Beograd: Dobrovoljački glasnik; 2005. p. 44–54. (Serbian)
24. *Kočič M.* Foreign medical missions in Serbia 1914–15. In: Valjevo hospital 1914–15. Valjevo: Srpsko lekarsko društvo; podružnica Valjevo. 1992. p. 47–68. (Serbian)
25. *Nedok A. S.* The retreat of Serbian army to the Albanian coast and her evacuation to the island of Corfou in 1915–16. Work of army medical corps. Beograd: AMD system; 2006. (Serbian)
26. *Nedok A. S., Dimitrijević B.* editors. Serbian medical corps in 1916. Beograd: Akademija medicinskih nauka Srpskog lekarskog društva; 2007. (Serbian)
27. *Sofotero V. SK.* A letter of the friend (handwritten). Beograd: Srpsko lekarsko društvo, Arhiv.
28. *Popović N.* Serbia and Russia 1914–18. Beograd: Institut za savremenu istoriju; 1977. (Serbian)
29. *Turk E., Jeras J., Paulin R.* Volunteers, makers of Yugoslavia. Ljubljana: Savez ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije; 1936. (Slovenian)
30. *Popović N.* Yugoslav volunteers in Russia 1914–18. Beograd: Udruženje dobrovoljaca 1914–18; 1977. (Serbian)
31. Serbian volunteer corps in Russia. Beograd: Vojnoistorijski institut; Arhiv. (Serbian and Russian)
32. Supreme command, medical department. List of newly enlisted doctors and medical students. Beograd: Vojnoistorijski institut; Arhiv. (Serbian)
33. Serbia in the 1916. Beograd: Institute for history. Collection of works. Book 5. 1986. (Serbian)
34. Supreme command, medical department. The book of doctors and medical students 1916–19. Beograd: Vojnoistorijski institut; Arhiv. (Serbian)
35. *Vuković Ž.* Allied medical missions in Serbia. Beograd: Plato; 2004. (Serbian)

Rad primljen 12. III 2009.